

Bewonerbetrokkenheid bij Energietransitie

Geleerde lessen uit Living Lab Muide-Meulestede 2024 - 2025

Colofon

Publicatiedatum

01 maart 2026

Auteurs

Jacob Peuters
Toon Raymaekers
Gilles Guillaume
Frank Vandepitte

Contact

Frank Vandepitte, Teamcoach Wonen

E frank.vandepitte@saamo.be

M +32 (0)488 90 08 49

SAAMO Gent

Blaisantvest 70
9000 Gent

<https://saamo.be/gent>

—

Ondernemingsnummer 0432.007.811

RPR Gent, afdeling Gent

Inhoud

Inleiding	4
1. Projectniveau	6
2. Wijkniveau	18
3. Stadsniveau	27
Tenslotte...	28

Inleiding

De missie van het Living Lab werd gedefinieerd als 'het (her)ontwikkelen van Muide-Meulestede als pilotwijk tot een duurzame, inclusieve en fossielvrije wijk die de levenskwaliteit van bewoners verbetert'. Daarbij werden volgende doelstellingen bepaald:

- het terugdringen van de CO2-emisies in de wijk door de verduurzaming van (lokale) energie- en warmtesystemen;
- de beoogde fossielvrije transitie op een gedragen, inclusieve en sociaal rechtvaardige wijze faciliteren en het concreet toepasbaar maken van de energietransitie voor maatschappelijk kwetsbare groepen in Muide Meulestede;
- het verbeteren van de energieprestaties en woonkwaliteit van de bestaande bebouwde omgeving;
- het opschalen en inzetbaar maken van de energiesysteemoplossingen in andere Gentse wijken, buurten en de stad.

Daartoe werd een breed consortium opgericht met een diversiteit aan cruciale partners: Architecture Workroom Brussels, Daidalos-Peutz, Energiecentrale Gent, Energent, Wattson, UGent, Stad Gent Dienst Stedelijke Vernieuwing, Stad Gent Dienst Milieu en Klimaat, Flux 50, Dienst Wonen Stad Gent, Boydens/Sweco, 3 E, Stad Gent Dienst Beleidsparticipatie, Trividend, Kelvin Solutions, Blixt, VITO, SAAMO Gent.

17/04/2026

Stad Gent

4

Het consortium ging uit van een collectieve energietransitie. Zo is een collectieve warmtetransitie in de reeds bebouwde omgeving een cruciale, maar vaak onderbelichte pijler binnen het bredere klimaat- en energiebeleid. Individuele oplossingen (zoals warmtepompen) en collectieve oplossingen zijn aanvullend. Anders dreigt een structurele achterstand (wegens o.a. ruimtegebrek ontstaat een Matthëuseffect, cfr. verslag verkenningsoverleg Warmtetransitie – fossielvrije en weerbare wijken, Minaraad& VITO, 12/25).

Om de wijk tegen 2030 fossielvrij te maken hebben we een inclusieve en collectieve strategie nodig waarbij ieder jaar gemiddeld ongeveer 500 woningen worden gerenoveerd en overgeschakeld op hernieuwbare energie!

Muide-Meulestede is een typische stedelijke 19e-eeuwse wijk. Er leven 6 464 Gentenaars, verspreid over 1 595 individuele woningen en 1 509 appartementen. 672 huishoudens wonen in sociale woningen. Het gemiddeld inkomen ligt een stuk onder het stedelijk gemiddelde (en nog meer onder het Vlaamse gemiddelde), er is hoge werkloosheid, er is een groot aandeel mensen met een migratiegeschiedenis (58 %) en het merendeel van de bewoners (56 %) is huurder.

1. Projectniveau

Opzet:

De methode van het Living Lab Muide-Meulestede Fossielvrij bestond eruit nieuwe concepten en praktijken te ontwikkelen door ze in de praktijk uit te testen. Dat gebeurde via (a) de realisatie van collectieve hefboomprojecten, (b) als testomgevingen voor het uitbouwen van een ontzorgend aanbod waarop individuele woningeigenaars kunnen intekenen en (3) op het ontwikkelen van een stapsgewijs transitie pad voor de gehele wijk.

In het initiële projectidee werden drie hefboomprojecten benoemd: het Zonnedakenproject (captureren collectieve en individuele zonne-energie en solidair verdelen en beheren in de wijk), Standaard Muide (aanleg van een collectief warmtenet onder buurtvoetbalveld dat gebruikt wordt door omliggende bewoners in de Dukkeldamstraat en de Manchesterstraat) en Voorhavenlaan 25 (collectieve systemen opzetten in gemengd woonblok met een mix van private huur, sociale huur en private eigendom, mix van appartementen en woonhuizen). SAAMO werkte een laagdrempelige aanpak uit om bewoners te betrekken in de hefboomprojecten Zonnedakenproject en Standaard Muide.

Wat en hoe:

Belang van een aanklampende werking

Terwijl in de beginfase van het Living Lab het Zonnedakenproject nog verder technisch en financieel onderzocht werd, werd de eerste focus m.b.t. bewonersbetrokkenheid gericht op het project Standaard Muide. In april 2024 startte de SAAMO-opbouwwerker met huisbezoeken in de Manchester- en Dukkeldamstraat. Hij ging daarbij deur aan deur, lichtte het project toe en vroeg bewoners om hun woning beschikbaar te stellen voor energetisch en bouwtechnisch onderzoek. Dat onderzoek was nodig om een zicht te krijgen op welke renovatiestappen er nodig waren om de woningen voor te bereiden op een aansluiting op het collectieve warmtenet. Vragen als 'algemene kwalitatieve staat van de woning' 'EPC-graad' 'toegankelijkheidsmogelijkheden nutsvoorzieningen' moesten daarbij beantwoord worden. Via deze onderzoekende insteek slaagden we erin connectie te maken met bewoners, het samen verkennen van 'mogelijkheden' biedt toegang tot mens en woning.

De intensieve aanpak (herhaaldelijke momenten van huisbezoek op diverse momenten van de dag en week) bleek essentieel om voldoende deelnemers te bereiken. Daarbij was het belangrijk om niet meteen van wal te steken met de 'plannen voor Standaard Muide en een collectief warmtenet'. De bewoners benaderen met open vragen zoals 'hoe is het om hier te wonen', 'wat vind je van de wijk', bleek een eerste stap te zijn om vertrouwen op te bouwen. Verder was het noodzakelijk om regelmatig langs te gaan, soms letterlijk de voet tussen de deur te steken en informele babbels te houden. Die 'aanwezigheid' en 'veelvuldige informele babbels' zijn essentieel, zeker om mensen in maatschappelijk kwetsbare posities toe te leiden.

Zichtbaar, nabij en collectief

Na de huisbezoeken werd er een collectief moment georganiseerd om het project en de haalbaarheid ervan verder toe te lichten. Dit collectief moment werd doelbewust op drie verschillende momenten gedaan. Op die manier wilden we zo veel mogelijk mensen bereiken. De inhoud van de drie momenten was dezelfde. Doordat er meerdere momenten waren, hadden bewoners meerdere kansen om langs te komen en kon bijvoorbeeld de ene bewoner die de eerste keer al was geweest de volgende keer zijn/haar buur meebrengen, waardoor er interactie in de straat ontstond. Het project begon op die manier 'te leven', werd een thema in de straat.

Als locatie voor dit collectief moment (lente 24) werden twee parkeerplaatsen voor vzw 'Muide Roos' gekozen. Deze plek is centraal gelegen (snijpunt van beide straten), zichtbaar en praktisch, dankzij de goede samenwerking met de vzw die stoelen en drank voorzag. Mensen moesten gewoonweg maar 'even uit de deur stappen' wat de drempel om deel te nemen een stuk verlaagde.

Daarnaast werd ook een terugkommoment georganiseerd voor de bewoners die een renovatiescan hadden laten uitvoeren. Het doel was dubbel: enerzijds bewoners toelichten hoe ze de resultaten van de scan konden interpreteren, anderzijds de nieuwste inzichten van het hefboomproject met hen delen. SAAMO zorgde opnieuw voor de locatie, die bewust gelijk gehouden werd aan het eerste moment. In de tabel hieronder kan je de cijfers van bereikte mensen rond Standaard Muide zien. Ondanks het feit dat de cijfers in onderstaande tabel doorheen het proces dalen, mogen we rustig stellen dat we de buurt en de bewoners grotendeels 'mee hadden'. De dalende interesse had voornamelijk te maken met het steeds minder concreet worden van de uitvoering op termijn. Bijkomend wordt duidelijk dat een gedifferentieerde aanpak naar bewoners inspeelt op het verschillend belang of betrokkenheid van de deelnemers.

Totaal aantal adressen	Bereikte adressen	Aanwezigen op infomoment	Afspraak met renovatiecoach	Aanwezigen op terugkommoment
40	37	16	10	8
100%	92,5%	40%	25%	20%

Inzichten:

Luisterende houding

Tijdens de informele deur aan deur gesprekken rond Standaard Muide kwamen er signalen die leefden in de buurt naar boven. Zo is er bijvoorbeeld spanning tussen de bewoners rond het voetbalveld en jongeren die op het nieuw geplaatste voetbalveld (buiten de trainingsmomenten) voetballen. De jongeren zorgen soms voor overlast bij de bewoners. Door de gesprekken konden ze hierover ventileren. Een luisterende houding sterkt de opbouw van een vertrouwensrelatie. Bovendien kan de Wijkregisseur, die een meer permanente aanwezigheid en aanspreekpunt voor de buurt opneemt, hierop inspelen.

Het lijkt belangrijk om, binnen projecten zoals Living Lab, voldoende tijd te nemen om te luisteren naar de leefwereld en signalen die bewoners aanbrengen. Door signalen niet te negeren, kan er een brug geslagen worden tussen de noden van de bewoners en het aanbod van het project; een opstap in de opbouw van wederzijds vertrouwen.

Concreet aanbod, timing

Wanneer je bewoners benadert in functie van een complex verhaal, zoals een collectief warmtenet, is het verkieslijk om een actieplan en timing naar voor te kunnen schuiven. Daarbij is duidelijk dat hoe concreter het actieplan kan gemaakt worden, hoe makkelijker het wordt voor mensen om zich het project te verbeelden en erdoor getriggerd te worden.

De aanleg van een collectief warmtesysteem heeft een grote impact op de woning en het dagelijks leven van bewoners. Hoe beter een project erin slaagt een concreet beeld te geven over de impact van de verandering, hoe meer de onrust over de mogelijke verandering kan weggenomen worden. Verder zijn voldoende tijd én mentale ruimte nodig om te kunnen reflecteren en tot beweging in een beslissingsproces te komen.

Als bewoners benaderd worden, dien je best goed voorbereid te zijn en in staat om op zoveel mogelijk vragen van mensen een eenduidig antwoord te geven. Informatie over het project, timing, ambities en modaliteiten zijn heel belangrijk. Als dit gepaard kan gaan met het duiden op mogelijkheden en opportuniteiten, wordt een project eerder als kans dan als onvermijdbare verplichting gezien, wat de motivatie om er mee vorm aan te geven verhoogt.

Timing om de wijk in te trekken is dus belangrijk. Dat mag enerzijds niet te laat zijn omdat dan een gevoel van 'forceren' kan ontstaan, er te weinig tijd is om de idee te laten indalen, technisch en financieel

voldoende ruimte mogelijk moet zijn, betrokkenheid en participatie plaats moeten krijgen. Dat mag anderzijds ook niet te vroeg gebeuren, omdat het dan mogelijk te weinig concreet kan gemaakt worden of politiek te weinig gevalideerd is.

In Living Lab Muide Meulestede leek het belangrijkste element alvast gebrek aan zicht op concrete realisatie van het project en de daarbij horende timing. Het is moeilijk warmlopen voor een 'mogelijk project' waarbij grote individuele inspanningen en woningaanpassingen van bewoners gevraagd worden.

Het Living Lab heeft wél een duidelijker en concreter beeld gegeven wat er nodig is om collectieve warmtenetten te ontwikkelen in bestaande wijken en woningen. Twee jaar geleden hadden we dit onvoldoende kunnen verbeelden. De mogelijke uitvoering van twee projecten (Standaard Muide en een warmtenet in Meulestede-Noord) bieden kansen om hier – vanuit de praktijk – verder in te leren. Het Living lab kon, dankzij het bewonersonderzoek, een concreet aanbod uitwerken, waarbij een aansluitkost een onderhoudskost en gebruikskost werd gedefinieerd. Het was interessant geweest om hiermee verder aan de slag te gaan i.f.v. wat haalbaar was voor betrokken bewoners.

Mede-eigenaarschap

Living lab had de bedoeling een structuur, een vehikel uit te denken die de energetische producten voor de wijk ook in een vorm van mede-eigenaarschap of coöperatie zou ontwikkelen. Deze premisse riep vragen op: het uitgangspunt hierbij was niet alleen een streven naar autonomie of eigenaarschap van de wijk, bewoners of partners, maar evengoed een streven naar beperkt overheidsingrijpen en overheidsdependentie. Het is onze overtuiging dat de drempels m.b.t. mede-eigenaarschap nu onvoldoende opgelijst zijn en dat mede-eigenaarschap veel meer tijd, geld en expertise vraagt. Ook een duidelijke betrokkenheid en het opnemen van een duidelijke 'rol' door de (lokale) overheid ondersteunt het vertrouwen en bevordert de haalbaarheid van zo'n structuur.

In die zin is het – als het eerder als een premisse i.p.v. een mogelijkheid naar voor wordt geschoven, een bijkomend element dat tot uitsluiting van maatschappelijk kwetsbare groepen kan leiden.

Living Lab versus Gent Knapt Op

SAAMO Gent heeft – via het project ‘Dampoort Knapt Op’, later ‘Gent Knapt Op’ - ervaring opgedaan in het betrekken van bewoners in het verbeteren van woonkwaliteit en energie efficiëntie. Bij ‘Gent Knapt Op’ wordt een toelage van 30 tot 50 000 € verschaft aan maatschappelijk kwetsbare groepen om hun kwalitatief ondermaatse woning te renoveren. Deze som geld wordt enkel terugbetaald bij vervreemding van de woning. Bewoners worden doorheen het hele traject zowel sociaal als financieel begeleid en ondersteund.

Het project ‘Dampoort Knapt Op’ vergelijken met het Living Lab loopt behoorlijk mank. Het ene betreft een uitgewerkt aanbod voor een specifiek afgebakende doelgroep, het andere gaat op zoek naar antwoorden voor een gehele wijk/projectzone waar een diversiteit aan bewoners leeft. Appelen met citroenen vergelijken? Zeker en vast. Door het toch te doen, maken we aanschouwelijk welke grote taakstelling het Living Lab zich tot doel gemaakt heeft.

	Living Lab	Gent Knapt Op
Erkend en ervaren nood/ probleem	-	x
Individueel vs. collectief	Uitgangspunt collectief, wel mogelijks individueel gedifferentieerd aanbod.	Uitgangspunt individueel, wél gecollectiviseerd in ervaringsuitwisseling.
Concreet aanbod	-	x
Aangepaste (ook financiële) ondersteuning	-	x
Duidelijke timing	-	x
Politieke validatie (o.a. besteedbaar budget)	-	x
Persoonlijk effect na interventie	Gering verschil	Groot verschil

Bij ‘Dampoort Knapt Op’ is vertrokken vanuit de reële nood van ‘noodkopers’ of ‘woningeigenaars in een preciaire woonsituatie’ om hun woonomstandigheden te verbeteren. Bij het Living Lab is niet vertrokken vanuit een vraag bij mensen in kwetsbare posities, maar vanuit de maatschappelijke uitdaging m.b.t. de energietransitie. Bij Living Lab ligt een grote focus op collectiviteit. Bij Dampoort Knapt Op werd er ook collectief te werk gegaan door bijvoorbeeld groepsessies te organiseren, gezamenlijke aankopen te doen. Maar de aangeboden oplossingen, de renovaties zelf, werden op het individueel niveau gefinaliseerd. Er is bijgevolg een groot verschil tussen het collectief organiseren van individuele renovatie versus de aanleg van een collectieve warmteinfrastructuur. Bij het Living Lab is de collectiviteit juist een vertrekpunt, omdat we zien dat de individuele aanpak van de klimaattransitie (huidig beleid), niet snel genoeg verloopt (of mogelijks te weinig inclusief is) om tegen 2030 of 2050 klimaatneutraal te worden. Zo werd binnen het Living Lab beslist om te werken aan een warmtenet met hogere temperatuur, zodat er van bij aanvang meer woningen (zonder volledige energetische renovatie) kunnen aansluiten (oogpunt: zo weinig mogelijk mensen uitsluiten, zoveel mogelijk mensen meekrijgen). Een warmtenet met lagere temperatuur gaat uit van woningen die grondig energetisch aangepast zijn (hoge financiële inspanning nodig) en werkt bijgevolg a fortiori uitsluitend. Tot slot is er een verschil in output bij de interventie in beide projecten. Warmte via een collectief warmtenet en geothermische boringen voelt niet anders, beter of is niet fors goedkoper dan fossiele verwarmingssystemen, terwijl een beter geïsoleerd kwalitatieve woning zonder vochtprobleem een duidelijke kwaliteitsverbetering heeft ondergaan waar de bewoner elke dag ‘profijt’ uit haalt.

Kapstokken om bewonersbetrokkenheid in energietransitie vorm te geven

1. Sense of urgency

Bewoners krijgen het gevoel dat er zich een belangrijke opportuniteit of noodzakelijkheid aandient. Een opportuniteit kan een eenmalige premie of ondersteuning zijn (zie de 'Nu of nooit premie' (Kortrijk) of een verleidelijk aanbod (vb. een korting op de aansluitingsbijdrage). Noodzaak of verplichting kan een wettelijke verplichting zijn en hoe die vormgegeven wordt (we moeten klimaatneutraal zijn tegen 2030 of 2050, daarom is er NU actie nodig). Vanuit het consortium Living Lab kon er op deze manier niet gecommuniceerd worden naar de buurt of buurtbewoners.

Bewoners in de referentiegroepen (zie verder) melden dat bijvoorbeeld de pijlsnelle stijging van de energieprijzen (net na corona) een duidelijk 'sense of urgency'-moment was: niemand kan lange tijd maandelijkse afrekeningen van 500 € of meer betalen. Op dat moment begon iedereen na te denken over alternatieven.

2. Een concreet aanbod (oplossing) die toepasbaar is

Veranderende wetgevende en financiële incentives (fluctuerende energiemarkt) maken het heel moeilijk om een duidelijk vast een financieel kader te maken waarop een concreet aanbod aantrekkelijk kan uitgewerkt worden. O.a. het Zonnedakenproject dat het meeste 'verbeeldingskracht' had is hierop stukgelopen. Het feit dat je geen zichtbare en tastbare interventie doet, is problematisch om bewonersbetrokkenheid vorm te geven. Bewoners in het algemeen en zeker mensen in maatschappelijk kwetsbare situatie, hebben onvoldoende energie, tijd, ruimte of middelen te spenderen om na te denken over 'concepten'. Klimaatsceptici worden in de eerste plaats overtuigd met concrete realisaties.

In die zin slaagde het collectief warmtenet van Standaard Muide beter in het uitwerken van een aanbod. Daarbij werd op het einde van de projectperiode duidelijk dat er een aanbod zou kunnen uitgewerkt worden, waarbij er een opsplitsing zou komen van diverse kosten: een aansluitingskost, een kost voor 'vast recht' en een verbruikskost. Berekeningen maakten die kosten duidelijk en maakten het mogelijk een 'startvoorstel' uit te werken.

Daarbij werd (voorlopig) abstractie gemaakt van ingrijpende kwaliteitsverbetering- of isolatiewerken.

Een concreet aanbod kan ontwikkeld worden vanuit een zekere opportuniteit: wegenwerken (voetbalveldwerken), heraanleg parken en straten, stadsvernieuwing kunnen een momentum creëren om actief te zijn in de wijk en de energietransitie aan te gaan of te versnellen.

3. Begeleiding

Het is nodig om bij belangrijke maatschappelijke uitdagingen, zoals de energietransitie, voldoende ondersteuning te voorzien voor sociale, bouwtechnische, energetische en mogelijks financiële begeleiding van mensen in maatschappelijk kwetsbare posities. Deze ondersteuning zorgt voor houvast en stabiliteit en verhoogt de kans op succes voor iedereen.

De mate van ondersteuning wordt mee bepaald door het aandeel van specifieke maatschappelijk kwetsbare groepen (senioren, huurders, noodkopers, culturele diversiteit, ...). Aanspreekbaarheid en zichtbaarheid in de wijk zijn belangrijke ondersteunende elementen (vb. 'Collectieve renovaties Mechelen').

4. Financiële stimulans

Dé olifant in de kamer! Iedereen die vertrouwd is met het thema energietransitie weet dat er immense inspanningen nodig zijn om deze te verwezenlijken. Daarbij is eveneens geweten dat mensen in maatschappelijk kwetsbare posities deze onmogelijk financieel zelf zullen kunnen dragen. Om dit te ondervangen zal er financiële steun moeten verstrekt worden. Alleen het collectiviseren van deze problematiek kan dit niet oplossen.

Net zoals andere grote maatschappelijke veranderingen (aanleg elektriciteitsnetwerk, riolering, ...) heeft een overheid hier een duidelijke taak in. Beleidsmakers dienen een antwoord op deze vraag te vinden. Als

er financiering gevonden kan worden voor subsidies voor de aanschaf van elektrische auto's (voor een geheel ander bevolkingssegment) moet dit ook kunnen ifv de energietransitie voor maatschappelijk kwetsbare gezinnen. Hoe huurders en appartementsbewoners in dit verhaal ondersteund kunnen worden, vormt daarbij nog een extra uitdaging.

'Het is niet gemakkelijk, mensen te verleiden om anders te kijken, te luisteren, te denken, te leven, ... Wij zijn heel erg van de houvast, van de routine, van de reflex. Het enige wat ons altijd wel kan overtuigen is geld. Geld is altijd een stevig argument geweest.' (Josse De Pauw, De Standaard der letteren, 22 maart 2025)

'De beslissing van de Vlaamse regering om gedurende 10 jaar 7 miljoen euro per jaar te betalen aan 8 bedrijven voor investeringen die de CO2 uitstoot beperken voelt wrang.

Pfizer, Ineos, ABInbev, TotalEnergies, het zijn niet echt de kleine kmo's voor wie dergelijke investeringen moeilijk om te dragen zijn. In één beweging werd ook beslist dat veertien energie-intensieve bedrijven dit jaar 45 miljoen euro extra krijgen, boven op de 270 miljoen die al was overeengekomen. Het geld dat die bedrijven hadden moeten betalen voor hun emissierechten krijgen ze terug. Ook hier weer gaat het om multinationals: BASF, ArcelorMittal, TotalEnergies, die niet eens duidelijk moeten bewijzen dat ze dat geld investeren om hun uitstoot te verminderen. Als we in Vlaanderen de energietransitie een duw willen geven, zullen we het geld moeten geven aan wie het echt nodig heeft. En dat zijn niet de multinationals.' (Inge Ghijs, De Standaard, 20 oktober 2025)

M.b.t. het aanleggen van een collectief warmtenet, leerden we vanuit het Living Lab aan welke kostenstructuur zo'n ingreep onderworpen wordt. Daarbij moet een aansluitingskost, een vast recht en een gebruikerskost in rekening gebracht worden.

Voor elk van deze aparte kosten zijn er aparte voorstellen te formuleren die de transitie faciliteren, specifiek ook voor maatschappelijk kwetsbare groepen.

Mbt de 'aansluitkost' die berekend werd op 12 500 €, gaan we uit van een subsidie van de Vlaamse overheid van 4 000 €, rest nog 8 500 € te financieren. Een gebouwgebonden financiering (bv. over 50 jaar) kan hierbij oplossing bieden voor verhuurders, senioren of noodkopers. Daarbij wordt een extra kost van ongeveer 15 €/maand aangegaan. Inkomensafhankelijk maken van aansluitsubsidie kan eveneens een oplossing zijn (12 500 lage inkomensgroepen - 0 € voor hogere inkomensgroepen).

M.b.t. de verbruikskost wordt het zaak het sociaal tarief ook te kunnen toepassen deze innovatieve en klimaatneutrale oplossing(en).

(Verder beschrijving van mogelijke financiële oplossingen, zie verder).

5. Creatie van draagvlak.

Heldere boodschappen, een stabiel beleidskader en het persoonlijk uitdragen van de noodzakelijkheid van verandering (o.a. door beleidsmakers en opiniemakers) zijn nodig om een draagvlak voor de energietransitie te vormen.

Het betreft een immense maatschappelijke uitdaging die enkel succesvol zal kunnen uitgerold worden, ook voor maatschappelijk kwetsbare groepen, indien er een lokaal en bovenlokaal draagvlak gecreëerd wordt.

Financieel kader voor de meest kwetsbaren

Tijdens de deelname aan het '100 wijkenplatform' in maart 2026, verscherpten we – samen met diverse andere actoren uit verschillende Vlaamse steden en gemeenten – onze inzichten met betrekking tot een nuttig instrumentarium in functie van de uitrol van een collectief warmtenet.

Daarbij lijkt het belangrijk om onderscheid te maken tussen aansluitingskosten, warmtekosten (vast recht en verbruikskosten) en renovatiekosten. Diverse van onderstaande instrumenten zullen in meer of mindere mate inzetbaar zijn t.a.v. één van voornoemde kosten.

Gebouwgebonden financiering

'Tenslotte zal ik samen met de minister bevoegd voor Energie en Klimaat conform het Vlaams energie- en klimaatplan 2021-2030 de technische uitvoerbaarheid onderzoeken om gemeenten bepaalde collectieve investeringen (bv. de aansluiting op warmtenetten) te laten prefinancieren en te laten terugbetalen via een toeslag op de opcentiemen van de onroerende voorheffing (gebouwgebonden financiering met on-tax repayment). Op die manier kunnen ook gebouweigenaren op leeftijd of met verhuisplannen overtuigd worden om mee in te stappen in het collectief aanbod.' (Vlaamse Regering, Beleids- en begrotingstoelichting van 2026, p. 27)

Bovenstaande passage toont bereidheid vanuit de Vlaamse regering om gebouwgebonden financiering te onderzoeken voor bijvoorbeeld de aansluiting op warmtenetten. Indien het mogelijk is om een dergelijk systeem operationeel te krijgen, adviseren wij om te onderzoeken welke doelgroepen baat kunnen hebben bij gebouwgebonden financiering. Verhuurders en senioren kunnen hiermee over de streep getrokken worden: hun woning wordt aangepast aan nieuwe normen, wat de woning opwaardeert, terwijl de kosten op heel lange termijn kunnen uitgezet worden. Daarnaast is het ook wenselijk om te onderzoeken welke andere kosten zoals renovatiekosten voor de aansluiting op een collectief systeem hiermee gefinancierd kunnen worden.

Rollend fonds

Wanneer mensen niet voldoende middelen hebben om noodzakelijk renovaties en investeringen te doen om aan te sluiten op een collectief warmtesysteem, kan een rollend fonds een geschikte langetermijnoplossing bieden. Een rollend fonds stelt een toelage beschikbaar voor renovatiewerken of aansluitingskosten. De bewoner of eigenaar van het pand betaalt die toelage uitgesteld terug. Zo is er vandaag het 'Vlaams Noodkoopfonds' dat een rollend fonds voorziet voor noodkopers. Deelnemers betalen de toelage terug na 20 jaar of na het vervreemden (verkoop, verhuis of overlijden) van de woning. Dan keert het geld terug naar het fonds en kan het opnieuw geïnvesteerd worden. Vaak is kredietwaardigheid een voorwaarde voor deelname aan een rollend fonds. Mensen in een kwetsbare positie die geen afbetalingscapaciteit hebben en dus niet kredietwaardig zijn, kunnen uitgesloten worden van dergelijke oplossingen. Voor hen is het wenselijk om enkel een terugbetaling te vorderen bij vervreemding van de woning.

Coöperatieve financiering

Een piste om collectieve renovatie financieel rond te krijgen in bijvoorbeeld een woonblok, voor de aansluiting op een collectief warmtesysteem, is werken via een wooncoöperatie. Eigenaar-bewoners die de renovatiekosten niet zelf kunnen financieren, zouden de optie kunnen krijgen om hun woning in de coöperatie onder te brengen in ruil voor aandelen van de coöperatie, levenslang vruchtgebruik en middelen om de renovatie te voltooien. Hoewel die aanpak zeker enkele doelstelling bereikt, zoals het succesvol overstappen op fossielvrij verwarmen, moet er verhoogde aandacht zijn voor de onbedoelde neveneffecten.

Huiseigenaars hebben een gevoelig lager armoederisico dan huurders. Het overhevelen van eigenaarschap van de meest kwetsbare eigenaars-bewoners in functie van een renovatie, zorgt voor een verhoogd armoederisico. Een sociaal rechtvaardige energietransitie moet rekening houden met soortgelijke Mattheuseffecten.

Financiering voor verhuurders aan kwetsbare doelgroepen

Een groot deel van de verhuurders heeft weinig incentive om te investeren in verhuurd patrimonium. De huidige markt maakt het mogelijk om woningen, in het volledige spectrum van kwaliteit en energie-efficiëntie, zeer makkelijk te verhuren aan hoge opbrengsten. Bij een deel van de verhuurders zal die opbrengst altijd de belangrijkste driver blijven. 'Het zogenaamde appeltje voor de dorst'. Het huidige premiebeleid dat verhuurders wil aansporen tot renovatie met aantrekkelijke financiële prikkels, werkt niet. Het gaat te traag en is bovendien niet gericht genoeg. Bij een grootschalige en noodzakelijke ingreep op dat patrimonium zoals de energietransitie zal een dwingend beleid noodzakelijk zijn. Naast een dwingend beleid zal ook financiering voor verhuurders met een beperkt investeringsbudget nodig zijn. Bovenstaande financieringsmogelijkheden zijn ook inzetbaar bij huurpanden.

Een belangrijke toevoeging is dat investeringen in een huurpand altijd invloed hebben op de woonzekerheid van de huurder. Een investering zorgt voor de mogelijkheid om hogere huurprijzen te vragen. Vaak wonen mensen in een kwetsbare positie in huurpanden van minder goede kwaliteit omwille van de lagere huurprijzen. Wanneer huurprijzen zouden stijgen na renovatie, komt hun woonzekerheid in gedrang. De energietransitie mag niet leiden tot massale gentrificatie en dakloosheid.

Huurprijsregulering

Een instrument om woonzekerheid voor huurders van gerenoveerde panden te garanderen is huurprijsregulering. De Vlaamse overheid heeft de mogelijkheid om huurprijsregulering door te voeren in wijken en steden waar grootschalige renovatieprojecten plaatsvinden. Aan de hand van een huurprijsrooster kan ze ervoor zorgen dat huurprijzen niet buitensporig stijgen na renovatie. Wat vandaag wel het geval is door de oververhitte woonmarkt.

Drie zaken zijn van belang bij de invoering van huurprijsregulering. Zorg voor een huurprijsrooster met voldoende data. Vlaanderen heeft dat instrument ter beschikking. 'De Huurschatter' is een degelijk instrument. Daarnaast moet men zorgen dat de verhuurder geen incentive heeft om te verkopen. Een garantie op een winst van 3% tot 3,5% op het totaal van de verhuurperiode en latere verkoop, gaat directe verkoop tegen. Als laatste is het belangrijk om het narratief rond huurprijsregulering goed te beheren. Op plaatsen waar huurprijsregulering ingevoerd werd, was het belangrijk om zeer goed te communiceren over de garantie op winst voor de verhuurder. Indianenverhalen over regulering zoals: je zal verlies maken op een huurwoning, hebben meer effect op het verkoopgedrag van private verhuurders dan de regulering zelf. Momenteel is het Vlaams Huurdersplatform bezig met dossieropbouw over huurprijsregulering. Bovenstaande aanbevelingen zijn de grote lijnen van hun bevindingen.

Aansluitkost moet je altijd dekken voor meest kwetsbaren.

In een systeem waarin de financiële haalbaarheid en technische draagkracht van een warmteproject afhangt van de aansluitgraad van de omliggende bewoners, is het nodig om als overheid in te grijpen op de aansluitkost voor mensen met een laag inkomen. Eigenaar-bewoners zullen een tussenkomst nodig hebben. Huurders hebben een garantie op woonzekerheid nodig. Dat gaat minimaal over de groepen:

- Personen met een uitkering van het OCMW
- Personen met een uitkering van het FOD sociale zekerheid Directie-Generaal Personen met een handicap
- Personen met een uitkering van de zorgkas
- Personen met een uitkering van 'Opgroeien'
- Personen met een uitkering van de Federale Pensioendienst

De Vlaamse overheid verstrekt momenteel een premie voor aansluiting op warmtepompen ten belope van 4000 €. Dit is een belangrijk ondersteunend instrument. Echter: het zou ook gedifferentieerder kunnen ingezet worden. Zo zouden specifieke groepen (zie hierboven) een dekkende premie ter ondersteuning kunnen aangeboden worden, terwijl andere groepen een minder hoge ondersteuning behoeven.

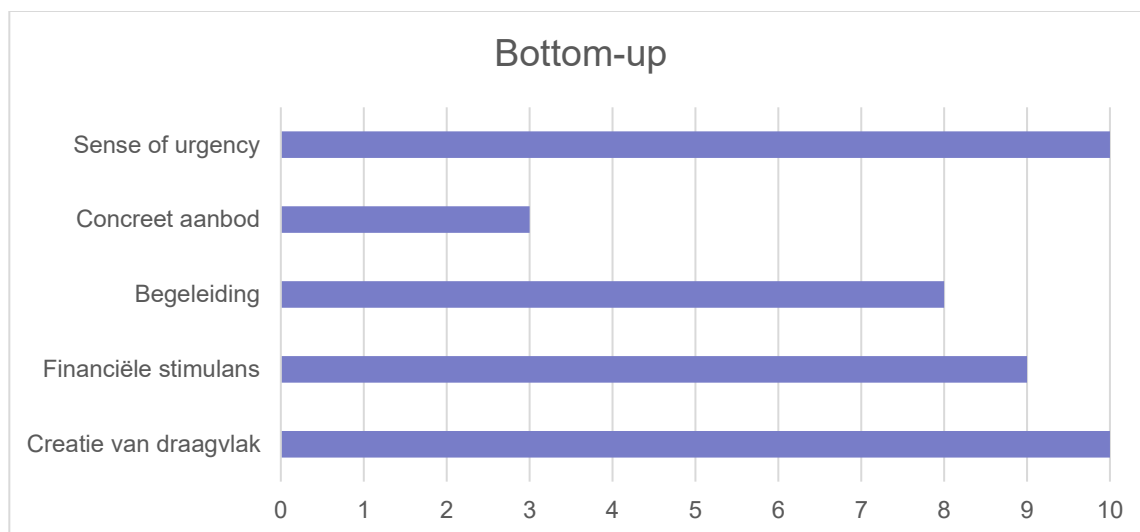
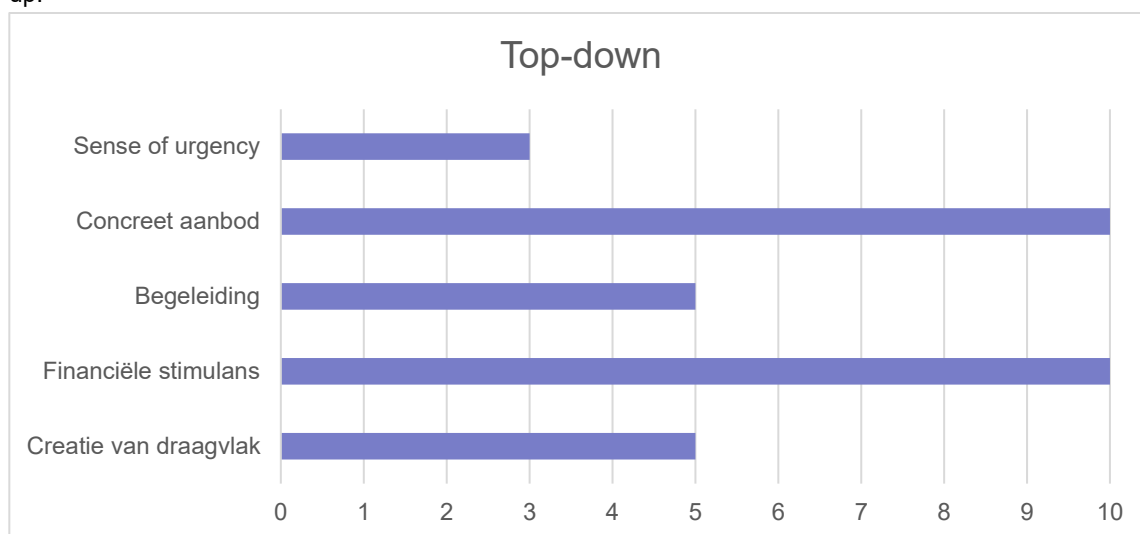
Sociaal tarief

De overheid zal naar voorbeeld van elektriciteit en gas steeds een sociaal tarief moeten voorzien voor mensen met een laag inkomen om ervoor te zorgen dat de warmteprijs van een collectief systeem hun bestaanszekerheid niet in het gedrang brengt. Vandaag is het sociaal tarief voor warmte automatisch gelijkgesteld aan het sociaal tarief voor gas. Het is belangrijk dat rechthebbenden geen drempels ervaren bij het bekomen van het recht op sociaal tarief. Non-take-up van rechten door rechthebbenden is een gekend en grootschalig fenomeen dat armoede aanwakkert. Het is dan ook noodzakelijk dat overheden steeds maximaal inzetten op automatische rechtentoekenning. Ook voor het sociaal tarief voor de warmteprijs.

Bottom-up of top-down: een valse tegenstelling?

Natuurlijk is er een verschil in werking als er gestart kan worden vanuit een wit blad met een bepaalde som geld, waar samen met bewoners over nagedacht kan worden hoe die - in het kader van de klimaattransitie - collectief en solidair ingezet wordt. Dan wel een consortium die concepten uitwerkt en voorlegt aan een panel van al dan niet bereikte groepen buurtbewoners om via hun input de projecten meer aangepast en toepasbaar te maken voor de wijk.

Echter ... in beide gevallen zijn de kapstokken zoals hierboven geformuleerd, weliswaar anders, maar wel blijvend belangrijk. In onderstaande afbeeldingen wordt het belang van de vijf kapstokken weergegeven op een schaal van 1 op 10. Het is duidelijk dat een aantal elementen altijd doorslaggevend zullen zijn, maar we zien dat bij een bottom-up aanpak het creëren van draagvlak veel doorslaggevender is dan bij een top-down benadering. Bij top-down zal het dan veel belangrijker zijn dat er concreet aanbod is dan bij bottom-up.

Variatie in inzet bij iedere aanpak:

Top-down:

Een top-down aanpak vertrekt vanuit een concreet aanbod op een maatschappelijk probleem. Zie de ontwikkeling van het 'rollend fonds' voor noodkopers bij 'Gent knapt op', waarbij een duidelijk en concreet aanbod uitgewerkt werd met een sterke financiële stimulans. Daarbij werd minder ingezet op een 'sense of urgency', maar eerder in het in overleg gaan met kandidaat bewoners om hen te helpen een afgewogen

beslissing te nemen rond het behoud van de bestaande situatie (blijven wonen in een niet kwalitatief huis) versus een traject aangaan dat vele grote veranderingen met zich mee brengt. Zelfs 'perfecte' oplossingen worden vaak niet warm onthaald bij bewoners in maatschappelijk kwetsbare posities door bijvoorbeeld angst voor stigma of eerdere ervaringen met overheden en diensten. Bewonersbetrokkenheid en creatie van draagvlak zijn in een latere fase makkelijker te faciliteren vanuit het ambassadeurschap van mensen die eerder hebben deelgenomen aan dergelijke projecten en die kunnen instaan voor de kwaliteit van het resultaat. Het is ook wenselijk om hun ervaringen heel actief te betrekken in de evaluatie en herwerking van systemen en processen van het instrument waaraan ze deelgenomen hebben. De focus van begeleiding zal in dergelijke projecten eerder gaan naar werving, aanmelding en begeleiding tijdens projectfasen.

Bottom-up:

Een aanpak van onderuit ontstaat vanuit een sterke inzet op 'sense of urgency' en draagvlak. Net omdat je niet vertrekt vanuit een concreet aanbod waar wijkbewoners op kunnen intekenen. Je vraagt hen om zicht te houden/krijgen op een probleemstelling. Je vraagt een tijdsinvestering met een onzekere return. Het is belangrijk om probleemstellingen en mogelijke gevolgen voor individuen en groepen helder en transparant te communiceren. Als er voldoende draagvlak is voor het collectief uitwerken van oplossingspistes, is er ook hier een noodzaak aan financiële stimulans. Zeker voor mensen in kwetsbare posities. De sense of urgency zwakt dat enigszins af maar een brede uitrol zal steeds gebaat blijven met een stevige wortel. Een ontwikkeling van onderuit zal mogelijks een hogere begeleidingsinzet vergen. Naast de begeleidingsnoden van een top-down aanpak die blijven gelden, is er inzet nodig op de procesmatige manier van aanpak om mensen met verschillende noden, achtergronden en middelen gelijkwaardig te laten deelnemen.

Honderd huizen in de Brugse Poort is een project van Trafiek vzw en Rots vzw die werkt aan betaalbaar, kwalitatief en aangenaam wonen in de wijk. Samen met de bewoners willen ze de huisvestingsproblemen in de wijk aanpakken. Dit project is een goed voorbeeld van bottom-up werken. Hierbij is er niet vertrokken vanuit een concreet aanbod, maar vanuit een probleemstelling waarrond draagvlak is gecreëerd, waardoor ook de sense of urgency sterk aanwezig was. Door de gedragenheid in de wijk was er levensvatbaarheid voor groepsaankoop en konden ze met die insteek financiële middelen losweken bij Stad Gent.

2. Wijkniveau

Opzet:

Nog voor het project gestart werd, was duidelijk dat communicatie naar de buurt belangrijk zou zijn in functie van het vergroten van het lokale draagvlak voor de energietransitie alsook voor de eventuele mobilisatie rond specifieke initiatieven. Het bouwen aan een wervend narratief, een communicatieplan en een wervingscampagne werden daarbij vooropgesteld. Zo was er een afzonderlijk werkpakket communicatie, waarbij ook een communicatiemedewerker betrokken werd.

Daarbij konden verschillende elementen als positief vermeld worden: dat we vertrokken vanuit een collectieve en inclusieve wijkaanpak, er ingezet werd op wijkbetrokkenheid en dat Muide-Meulestede hiermee een voorbeeldwijk in Vlaanderen zou kunnen worden. Dat het Living Lab zich bewust was dat er een grote groep mensen in een maatschappelijk kwetsbare positie verkeerden, en dat we die mensen wilden betrekken en net voor hen een oplossing wilden aanreiken. Blijft de algemene bedenking dat 'fossilvrije' wijk een abstract begrip is, dat moeilijk vertaling vindt in een eenvoudige en concrete taal (talen).

Naast de algemene communicatie naar de gehele wijk, was er ook communicatie ten aanzien van specifieke 'referentiegroepen'. Via deze groepen wilde Living Lab in contact komen met mensen die doorgaans minder gehoord worden in het debat rond de klimaattransitie. In een eerste periode definieerden we 5 referentiegroepen: senioren, private huurders, verhuurders, mensen met een migratieachtergrond (mensen met Turkse afkomst, Bulgaren, Slovaken) en noodkopers. Via deze referentiegroepen wilden we mensen die traditioneel ondervertegenwoordigd zijn in de klimaattransitie betrekken bij het proces van het Living Lab: hun noden en belangen achterhalen, het project in ontwikkeling aftoetsen en hen een rol toebedelen in het bedenken en ontwikkelen van modellen.

Om deze bewoners te bereiken werd er vindplaatsgericht gewerkt. Het voeren van gerichte straathoeken/of deur-aan-deurgesprekken kon leiden tot een bepaald engagement van de bewoners om mee te doen aan een gepland groepsmomenten. Door de referentiegroepen konden we het 'Wijkenergieactieplan' (Werkpakket1) de 'Aanbodontwikkeling' (Werkpakket3, o.a. Hefboomprojecten) toetsen aan de noden van ondervertegenwoordigde en/of kwetsbare gezinnen in de wijk. Met deze input konden voorstellen getoetst worden op hun bruikbaarheid t.a.v. zoveel mogelijk bewoners van Muide-Meulestede. De combinatie van dialoog, outreach, onderzoek en experiment vormde hiervoor de basis.

Het plan was om alle referentiegroepen tussen oktober en december 2024 te organiseren en hen vanaf januari 2025 samen te brengen tot één gemengde groep met een gedeelde visie en instrumentenmix, een soort expertenteam dat een collectieve klimaatstem zou vormen, zodat er een vaste vertegenwoordiging van kwetsbare huishoudens in een 'wijkenergiecoalitie' (een gemengde groep trekkende buurtbewoners die het Living Lab mee vorm geven) was.

Wat en hoe:

Het was positief dat er een afzonderlijk werkpakket communicatie en een communicatiemedewerker in het Living Lab aangeduid was. Echter ... het bleek een veel grotere opdracht dan verwacht om eensgezind en helder over het project een algemene communicatie op te maken. We onthouden een terughoudendheid om helder over de nakende klimaattransitie te spreken waarbij de 'sense of urgency'

concreet gemaakt werd. Er was terughoudendheid om aan angstinductie te doen, waarbij er geen concreet handelingsperspectief kon aangeboden worden, gezien dat nog ontwikkeld moest worden. Angst voor scherpe, negatieve of paniecreacties maakten het moeilijk communiceren, in een project waarbij de stad mee initiatiefnemer is. Op die manier wordt het moeilijk om een draagvlak te creëren, geloofwaardigheid op te bouwen.

De werkgroep communicatie vond uiteindelijk overeenstemming in de communicatie over de ambitie van stad Gent om tegen 2050 fossielvrij te zijn. De voornaamste doelstellingen waren: bewustzijn creëren, het project bekendmaken, interesse en betrokkenheid genereren en de verwachtingen van de wijk correct managen. Er werd vrij laat, en met beperkte informatie, gecommuniceerd, wat de boodschap voor een deel uitholde.

Kennismaking met Muide-Meulestede

In het begin van 2024 startte de opbouwer van SAAMO Gent met het verkennen van de wijk Muide-Meulestede. Dit gebeurde via vindplaatsgericht werken: actief aanwezig zijn op plekken waar bewoners spontaan samenkomen. Met de nadruk op dialoog bezocht hij winkels, culturele verenigingen en cafés in de buurt. Een namiddag in café Het Hoeckske, een avond bij de mensen van Muide Roos en bezoeken aan de activiteiten van het lokaal dienstencentrum De Waterspiegel, buurtcentrum De Loods en projecten van SAAMO vormden zo het begin van een breed netwerk in de wijk.

SAAMO is al lange tijd actief in Muide-Meulestede, onder andere met projecten Samen op Straat (versterkend werken met jongeren in de openbare ruimte), de STEK-werking (sociale onderbescherming opsporen en bestrijden), CLT (Community Land Trust, alternatief woonmodel). Deze projecten focussen vooral op het noordelijke deel van Meulestede rond de Marseillestraat, een gebied dat voornamelijk uit sociale woningen bestaat. Voor het Living Lab lag daar minder relevantie, omdat bij grote energetische beslissingen de sociale huisvestingsmaatschappij – die daar voornamelijk actief is - en niet de bewoners zelf, de beslissende, doorslaggevende partij is.

Tijdens de zomer van 2024 was de opbouwer aanwezig op de Muidefeesten met een informatiestand over het Living Lab. De pannenkoekenstand maakte het mogelijk om nieuwe mensen aan te spreken, vragen te beantwoorden en het project zichtbaarder te maken. Door deze aanwezigheid hebben we contactgegevens bekomen van verschillende bewoners.

De eerste referentiegroepen

In oktober vonden de eerste groepsgesprekken met referentiegroepen plaats: één met de Eigenarenbond en één met een Turkse mannengroep van vzw Muide Roos. De Eigenarenbond, hoewel natuurlijk niet exclusief actief in Muide-Meulestede, bleek een waardevolle gesprekspartner. Verhuurders zijn een cruciale schakel in de energietransitie: in de wijk is ongeveer de helft van de bewoners huurder, wat betekent dat elke energetische ingreep overleg met de eigenaar vereist. Inzichten van de verhuurdersbond hielpen om beter te begrijpen welke drempels en motivaties bij verhuurders spelen.

Vzw Muide Roos, een Turks gebedshuis in het hart van de Muide, bleek een toegankelijke plek om (een deel van) de Turkse gemeenschap te benaderen. De gastvrijheid en openheid waren groot, maar wanneer het ging over een specifiek thema zoals fossielvrije wijken, was er aanvankelijk terughoudendheid. Door aanwezig te blijven en relaties op te bouwen, groeide het vertrouwen. Uiteindelijk waren de mannen van Muide Roos bereid om te spreken over het Living Lab. Aangezien de werking voornamelijk mannen bereikt, moesten Turkse vrouwen later apart gezocht worden.

In december volgden nog twee referentiegroepen: één met verhuurders die in de wijk verhuren en één met noodkopers. Lokale verhuurders vinden was een moeilijke aangelegenheid omdat zij vaak niet in de wijk wonen en huurders soms niet bereid zijn contactgegevens te delen. Zowel voor het Living Lab als bij vorige ervaringen van SAAMO Gent zien we dat er een grote afstand bestaat in de relatie huurder-verhuurder. De meeste huurders hebben angst iets verkeerd te doen of vrezende gevolgen als verhuurders extra

investeringen moeten doen. Sommige huurders hebben ook een ronduit slechte verstandhouding met hun verhuurder waardoor overleg of contact helemaal uit den boze is. De zoektocht naar private verhuurders bevestigde de structurele moeilijkheid ivf het werken rond private huur. Het vinden van noodkopers was eenvoudiger. Via SAAMO en het project Gent Knapt Op, dat exclusief met noodkopers werkt, konden bestaande contacten worden heropend en mensen betrokken worden bij de referentiegroep.

Senioren en private huurders

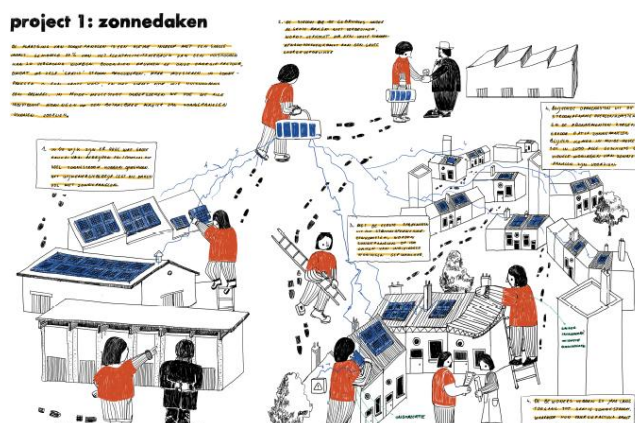
Door ziekte was de opbouwwerker van SAAMO voor een ruime periode out en moest er gezocht worden naar vervanging. Na een inwerkperiode kon de nieuwe opbouwwerker opnieuw referentiegroepen organiseren. In het voorjaar van 2025 kwamen er twee nieuwe groepen tot stand: één met senioren en één met huurders.

Het onderwerp energietransitie en senioren is een moeilijke combinatie. Als je senioren aanspreekt met het verhaal dat Gent tegen 2050 klimaatneutraal wil zijn, dan krijg je meestal als antwoord dat het 'hun tijd nog wel zal duren'. Waarom zouden ze zich hiervoor (ook financieel) engageren? Wat we wel zien in Muide-Meulestede is dat er heel wat geëngageerde senioren zijn in de wijk. De senioren die naar de referentiegroep zijn gekomen, waren bewoners die mee participeren aan buurtinitiatieven als vrijwilligers. Ze wilden deelnemen aan de referentiegroepen, eerder 'om de wijk vooruit te helpen', dan voor het onderwerp zelf.

Het toeleiden van huurders naar een referentiegroep was opnieuw een grote uitdaging. Huurders haakten één voor één af, op één na. Omdat huurders moeilijk te herkennen zijn en vaak minder deelnemen aan wijkactiviteiten, werd besloten om vervolgens in te zetten op deur-aan-deur huisbezoeken. Deze aanpak had duidelijke voor- en nadelen. Het voordeel is dat je iedereen bereikt, ook bewoners die je anders nooit zou tegenkomen. Dit geeft een realistischer beeld van kwetsbaarheden in de wijk. Het nadeel is dat vooral kapitaalkrachtige eigenaars geneigd zijn te reageren op thema's rond renovatie en klimaat, waardoor veel tijd gaat naar gesprekken met mensen die niet tot de effectieve doelgroep behoren. Bovendien was het praktisch onmogelijk om op korte tijd een collectief moment te vinden voor private huurders. Daarom werd gekozen voor individuele gesprekken.

Werkwijze referentiegroepen

De referentiegroepen bestonden gemiddeld uit 4 à 5 mensen, waarbij we een vragenlijst als leidraad voor het gesprek gebruikte. Eerst gaven we uitleg over de plannen en ideeën die gemaakt zijn door het consortium en daarna openden we het gesprek om hier gedachten over uit te wisselen. De vragenlijst diende eerder als leidraad, niet als vastgelegd format. De opbouwwerker leidde het gesprek en zorgde ervoor dat iedereen voldoende aan bod kwam, terwijl een collega van SAAMO instond voor het verslag. Hij maakte ook gebruik van beeldmateriaal dat AWB had ontworpen over de verschillende onderdelen (zonnedaken, warmtenet, wijkvehikel) van het Living Lab. Duidelijk visueel materiaal helpt zeker om ideeën te verbeelden en van gedachten te wisselen.

Zonnedakproject geschrapt

Rond dezelfde periode veranderden de plannen van het Living Lab. De uitvoering van de Zonnedakenproject bleek (technisch-financieel) niet haalbaar, waardoor het vooruitzicht op een concreet hefboomproject wegviel. Hierdoor verschoof de focus van de referentiegroepen. In plaats van te vertrekken vanuit een onmiddellijk uitvoerbaar project, gingen we aan de slag met het verkennen van ideeën, opties en randvoorwaarden rond zowel zonnedaken als warmte.

Het wegvallen van de meest concrete oplossingspiste bemoeilijkte de bewonersbetrokkenheid via de referentiegroepen bij Living Lab. Ze werden in de tweede fase van het project dan ook niet meer afzonderlijk samengebracht.

Wel leverde elk van de referentiegroepen afzonderlijk belangrijke input:

- het belang van 'sense of urgency',
- het belang van het financiële,
- angst van huurders voor verplichte woningverandering, die niet in hun voordeel zal beslecht worden,
- noodzaak van concrete richtlijnen, duidelijke randvoorwaarden en haalbare verordeningen waar verhuurders moeten aan voldoen,
- grote handelingschroom en ook afwijzing bij senioren, vrees van nieuwe manier tot gentryfication van 'hun' buurt,
- meest enthousiasme en bereidwilligheid bij de groep noodkopers, indien er ondersteuning voorzien kan worden.

Op zoek naar een vernieuwd concreet aanbod

Na de input vanuit de referentiegroepen was een nieuwe aanpak en aanwezigheid in de wijk nodig. We stelden de vraag wat wijkbetrokkenheid nog kon betekenen voor het WijkEnergieActiePlan (WEAP) en hoe we duurzame meerwaarde voor de wijk konden blijven creëren. Na overleg kozen we ervoor om een 'Fix Brigade' te ontwikkelen (lente-zomer 2025). Via concrete klussen wilden we ingang vinden bij bewoners om over duurzaamheid te spreken en toe te werken naar meer draagvlak voor de klimaattransitie.

Samen met de Energiecentrale wilden we bewoners gratis kleine energetische ingrepen aanbieden. Zeker bij slecht geïsoleerde woningen kan elke (ook kleine) ingreep een voelbaar verschil maken. De 'Fix Brigade' bood een laagdrempelige manier om in gesprek te gaan met bewoners. Door iets tastbaars te geven, ontstond bereidheid om verdere ideeën of bekommernissen te delen. Hoewel we op meer deelnemers hadden gehoopt vooral omdat bewoners in de zomer minder nood voelen aan isolatie, was het project toch waardevol. In totaal werden 20 bewoners en woningen op die manier bereikt. Het aanbod sloeg aan bij mensen in kwetsbare posities, sociale en private huurders, senioren, alleenstaanden. We leidden mensen toe naar een energiescan en/of Fluvius korting bon voor elektrische apparaten (2). De 'brigade' leverde belangrijke inzichten op voor het WEAP, vooral rond sociale dynamieken. Dankzij de 'Fix Brigade' konden extra, minder zichtbare kwetsbaarheden worden gedetecteerd en toegevoegd aan de kennis die al bestond bij wijkregisseur en buurtwerker. Zo werkten we samen verder aan 'social mapping' van het gebied.

Inzichten:

Het belang van transparante communicatie

De communicatie die wijkbewoners ontvingen vanuit het Living lab, toonde ambitie: 'De Stad Gent wil in 2050 fossielvrij zijn'. Het consortium koos er niet voor om te vertrekken vanuit probleemstellingen die in de toekomst effectief op het bord van wijkbewoners zullen liggen, zoals bijvoorbeeld extra belastingen op fossiele brandstoffen en de maatschappelijke en collectieve kost van klimaatverandering. Het is belangrijk om daar vanuit een partnerschap van overheden, bedrijven en middenveld gezamenlijk positie in te kiezen en actief over te communiceren. Het zijn onderwerpen en gevolgtrekkingen die onvermijdelijk aan bod komen

in gesprekken met buurtbewoners. Wanneer bijvoorbeeld een overheid daar geen kleur bekent, zwakt dat de 'sense of urgency' af die mensen nodig hebben om in een oplossingsverhaal te stappen. Het is wenselijk om van bij de start van grootschalige transitieprojecten transparant te zijn over de gevolgen van non-interventie.

Uitvoeringsperspectief, zichtbaarheid en inspelen op een reële nood

Bewoners toonden bij eerste contacten interesse en nieuwsgierigheid, maar lieten zich evengoed sceptisch uit, over de onzekere en weinig concrete uitvoerbaarheid van het Living Lab. Zolang er geen duidelijk en haalbaar uitvoeringsperspectief bestond, was het precair om bewoners te engageren voor hefboomprojecten die nog in conceptfase zaten. Mensen in kwetsbare posities hebben nood aan perspectief van uitvoering. Vaak leven ze in een survival modus en hebben ze eerder een kortetermijnvisie. Verandering is sowieso voor veel mensen moeilijk. Bij bewoners in kwetsbare posities spelen bovendien tal van andere, urgenter prioriteiten, waardoor 'klimaat' vaak geen aandacht krijgt.

Met de tijd leerden we dat langdurige en zichtbare aanwezigheid in de wijk essentieel is om vertrouwen op te bouwen, zeker bij bewoners in kwetsbare posities. Alleen wanneer er een duidelijk aanspreekpunt is, ontstaat er ruimte voor betrokkenheid. Concreet gerealiseerde voorbeelden wekken vertrouwen, nieuwsgierigheid en engagement, zoals eerder ook bleek bij Gent Knapt Op. Een tastbare eerste realisatie en een fysieke plek waar het aanbod zichtbaar wordt en waar dialoog mogelijk is, kan een belangrijke hefboom vormen. Bij het Living Lab misten we deze fysieke plek in de wijk. Er was geen uithangbord van het Living Lab en er was geen vaste plek waar mensen met hun vragen of ideeën terecht konden.

De Groene Hub is een plek in Gaasperdam, Nederland, die haar deuren openzet voor iedereen die wil mee denken of doen rond duurzaamheid. Ze zetten samen met bewoners projecten op rond duurzaamheid om zo de buurt te versterken. Sinds de start is de Groene Hub al uitgegroeid tot een gemeenschap met veel verschillende projecten en werkingen. Doordat de Groene Hub een fysieke plek heeft in de wijk is de zichtbaarheid groot en maakt de Groene Hub zichzelf bereikbaar voor bewoners in de wijk, wat veel heeft betekend voor het succes ervan.

Financiële meerwaarde of minstens kostenneutraliteit is cruciaal, zeker voor mensen in kwetsbare situaties die andere, urgenter zorgen hebben. Tijdens een eerste design sessie van het Living Lab werd het voorbeeld van een OCMW-medewerker aangehaald die stelde dat (maatschappelijk kwetsbare) mensen pas in beweging komen als ze maandelijks minimaal 20 € verschil (vermindering) op hun energiefactuur kunnen beogen. En natuurlijk kunnen en moeten we het over andere meerwaardes en bedreigingen hebben (wat gebeurt er als je op termijn niet verandert, ...), maar deze premisse toont de benodigde mentale stretch waarover we willen spreken. Deelname aan de energietransitie lukt enkel wanneer de voorgestelde instrumenten inspelen op een reële nood en praktisch, haalbaar en begrijpelijk zijn. Zolang het project voor bewoners niet financieel aantrekkelijk is (wat momenteel nog niet het geval is) zal het nodig zijn om op een andere manier relevant en onmisbaar te worden voor hen.

Er is nood aan een helder discours:

1. 'Ben jij zoals de kikker?'

De kikker zit in een kookpot die op het vuur staat. Het water warmt stilaan op. Hij besluit niets te doen en hoopt dat het met dat opwarmen wel stilletjes zal overwaaien. Totdat het te laat is en hij gekookt is.

Zo ook met het klimaat. Vele mensen wachten gewoon af. Maar op termijn zal CO2 steeds meer belast worden, fossiele brandstoffen zullen schaarser worden, gasprijzen zullen stijgen. De mensen die het langst blijven zitten, zullen op termijn duurder, slechter uitkomen.

Deze angstinductie moet wel gepaard gaan met een alternatief handelingsperspectief, een concreet en haalbaar aanbod.

2. Induceer een concreet aanbod.

Het is slimmer om nu mee te stappen in een betere oplossing, zoals (a) minimale renovatie-ingrepen uitvoeren, (b) aansluiten op een 60°-warmtenet (unieke kans) en (c) stapsgewijs renovatiegraad verhogen, op je eigen tempo.

Ontzorging bij renovatie van woningen moet opgeschaald worden in functie van collectieve warmte-infrastructuur. Denk: een wijkaannemer, collectieve vergunningen, doe-het-zelf bouwpakketten, ... Daarnaast kan financiële ontzorging (op te splitsen in maandelijkse kost, renovatiekost en aansluitkost) voor kwetsbare gezinnen een groot verschil maken. De laagste inkomens hebben hierbij nood aan een bijkomend financieel vangnet: een combinatie van een sociaal tarief en een rollend fonds. Het is cruciaal om ook voor huurders/verhuurders een passend antwoord te formuleren. De enige structurele oplossing die we zien is een combinatie van:

- semipublieke huur in de vorm van sociaal verhuurkantoor waarbij de huurprijs voor 9 jaar lang vastligt
- verplichting aan verhuurders om fossielvrij te verwarmen, vastgelegd in het conformiteitsattest (Vlaanderen/Gent).'

Sociaal weefsel als hefboom

Voor veel mensen (zeker in kwetsbare posities) is fossielvrij worden geen prioriteit. Deelname aan referentiegroepen gebeurde eerder uit een gevoel van behulpzaamheid of vanuit de band met de opbouwwerker. Vertrekken vanuit het sociaal weefsel maakt een moeilijk thema als klimaattransitie voor mensen in kwetsbare posities wél behapbaar. Op die manier kan het sociaal weefsel een hefboom zijn voor het onderwerp klimaatverandering. Op de schaal van Muide-Meulestede kan er dus draagvlak gecreëerd worden voor de klimaattransitie door in te spelen op de realiteit van mensen en het opbouwen van relaties met mensen. Zo ontstaat een gevoel van vertrouwen en veiligheid en kan er stap voor stap toegewerkt worden naar bewustwording en het oplossen van bepaalde problemen (al dan niet door henzelf aangedragen).

Het Duurzaam Huis in Dampoort wilde duurzaamheid toegankelijk maken voor kansengroepen. Het huis was een fysieke plek in de wijk, een buurtontmoetingsplaats waar concreet gewerkt werd rond huisvesting, duurzaamheid, afval en samenleven.

Wanneer bewoners melden dat ze te weinig plaats hadden in hun beluik- en kleine arbeidershuisjes om hun afval te sorteren en bij te houden, slaagde het Duurzaam Huis erin om een afvalverzamelplaats in de wijk op te zetten. Vrijwilligers hielden het wekelijks open en bewoners konden er terecht met groenafval, elektrische toestellen en glas. Daarnaast werd een systeem uitgewerkt en aangeboden om op beperkte plaats in de kleine woningen afval te sorteren.

Een energie-audit die gebreken in de verouderde woningen blootlegde, werd gevolgd door een bouwblokrenovatie en een soort 'nu-of-nooit' premie die bewoners ondersteunde om noodzakelijke veranderingen te financieren en uit te voeren.

Een info-vergadering over duurzaam watergebruik focuste op het gebruik van spaardouchekoppen, spaarkranen en zuinige WC-spoelbakken. Een oudere vrouw wees de initiatiefnemers erop dat ze al haar gehele leven spaarzaam omging met water. Ze gebruikte afvalwater om het WC (dat geen spoelbak had) door te spoelen, waste zich aan een lavabo, de kraan werd nooit nodeloos opengedraaid. Ze toonde aan dat het aanbod dat het initiatief ontwikkeld had, niet tegemoetkwam aan haar vraag. Een 'energiebeurs' waarbij diverse 'energieleveranciers' een concreet aanbod deden tav de bewoners van de wijk en zo het vergelijken ertussen concreet en haalbaar maakte, voldeed daarentegen wel aan een vraag en werd een succes.

Continuïteit en voldoende tijd zijn aanvullende belangrijke elementen. Binnen het Living Lab hebben we in korte tijd veel willen realiseren. Twee jaar is een korte periode om bewoners van Muide-Meulestede mee te nemen in de beoogde fossielvrije transitie.

Groepsgesprekken vs. individuele gesprekken

Naast de gebruikelijke groepsgesprekken van de referentiegroepen is er ook gewerkt met individuele gesprekken. Individuele gesprekken hebben het voordeel dat elke stem afzonderlijk gehoord wordt, zonder invloed van dominante groepsleden. Groepsgesprekken hebben dan weer de kracht om ideeën te laten botsen en gedragenheid te meten. Een voorbeeld van die gedragenheid bij de referentiegroep 55-plussers was bijvoorbeeld bij ideeën voor iets concreet in de wijk zoals een groen wassalon. Hier was veel enthousiasme over dat in een groepsgesprek 'overdraagbaar' wordt naar anderen en voor bijkomende nieuwe ideeën kan zorgen. Beide vormen van gesprekken zijn noodzakelijk voor het proces.

Kwetsbaarheid van solo basiswerk

Voor het Living Lab werd één opbouwwerker ingezet in de wijk.

Dit bleek een risico op het moment dat deze opbouwwerker door langdurige ziekte uitviel. De verbinding tussen het project en de bewoners viel tijdelijk weg en de hele planning liep vertraging op. Bovendien ent opbouwwerk zich grotendeels op de uitbouw van relaties, wat in deze situatie niet zomaar doorgegeven of overdraagbaar kon gemaakt worden. Hierbij werd nogmaals het belang van continuïteit aangetoond. In het Living Lab is door het wegvallen van de opbouwwerker in de winter van 24-25 de planning van de referentiegroepen verschoven.

Gebruikte methodes voor bewonersbetrokkenheid

Wanneer de inhoud van de referentiegroepen veranderde (bv. niet meer bevragen rond het zonnedakenproject) kwamen er ook nieuwe inzichten. In Muide-Meulestede zijn er momenteel onvoldoende kapstokken aanwezig voor oplossingen richting klimaatneutraliteit, vooral niet voor bewoners die in een maatschappelijk kwetsbare positie leven.

SAAMO Gent heeft voornamelijk via drie verschillende methodes gewerkt. Er is gestart vanuit vindplaatsgericht werken. De opbouwwerker trok de wijk in naar specifieke plekken om op te zoek te gaan naar de juiste profielen voor de referentiegroepen. Met deze referentiegroepen is er input verzameld. Vindplaatsgericht te werk gaan is dus goed wanneer je ideeën wil toetsen of bepaalde groepen wil bereiken om informatie te delen. Met de Fix Brigade is er aan aanbodgericht werken gedaan. Het aanbod zelf was hierbij niet het doel, maar een middel om het verhaal rond klimaatneutraliteit op een laagdrempelige manier tot bij mensen in kwetsbare posities te krijgen. Een aanbod kan dus leiden tot meer en is een goed middel om vertrouwen op te bouwen, hoe klein het aanbod ook is. Aanbodgericht en vindplaatsgericht werken kunnen elkaar daarbij versterken. Via de aansluiting die mensen voelen door het ingaan op een aanbod, kan ook interesse gewekt worden voor referentiegroepen. Waarschijnlijk hadden we sneller kunnen schakelen om meer aanbodgericht te ageren in de wijk. Zo zou er (alsnog) geëxperimenteerd kunnen worden met het ter beschikking stellen van 'plug and play' zonnepanelen. De 'social mapping' die er is gebeurd rond de drie clusters was een methode om data te verzamelen. Via social mapping maakten wijkregisseur, buurtwerk en SAAMO sociale parameters zichtbaar en identificeerbaar. Zo detecteerden we relevante actoren, onderlinge relaties en machtsverhoudingen binnen bepaalde bouwblokken en/of straten.

Inclusiviteit als ambitie en realiteit: het belang van een stapsgewijze aanpak.

Wat betekent inclusiviteit binnen het opzet van het Living Lab? Betekent dit elke woning meekrijgen vanaf het begin? Gaat het over het meekrijgen van 90% van de woningen en het later aanpakken van de overige 10 %?

Natuurlijk is het onze intentie om de mogelijkheid te bieden aan iedereen om deel te nemen. We zien echter in de praktijk dat er te veel drempels zijn voor te veel bewoners om zonder hulp stappen vooruit te zetten. Daarom is het belangrijk om een model uit te werken dat voldoende modulair kan worden ingezet, zodat iedereen op z'n eigen ritme en tempo er mee aan de slag kan gaan.

Uit gesprekken die we hadden met 70-plussers hoorden we vaak hetzelfde verhaal: "Tegen 2050 ben ik er al lang niet meer. Waarom zou ik dan mee willen doen?" Het zal grote inspanning vergen om deze mensen te laten participeren in een collectief warmtenet dat een relatief grote impact heeft op hun leven. In die zin kan je ervan uitgaan dat er een (al dan niet beperkte groep) niet of pas later zal deelnemen. Het lijkt daarom essentieel om te focussen op een modulair systeem dat toelaat om gefaseerd en via diverse (tussen)stappen te kunnen deelnemen. Een eerste aanzet zou eruit kunnen bestaan om in golven te werken, bijvoorbeeld driejaarlijkse momenten waarop mensen zich kunnen engageren t.a.v. aanbod.

Gedifferentieerde aanpak per cluster

Op basis van de bevindingen tijdens het Living Lab is gebleken dat één uniforme technische aanpak niet volstaat voor de volledige wijk. In de praktijk is een gedifferentieerde aanpak per stedenbouwkundige 'cluster' noodzakelijk. Zo zijn er in het Living Lab drie clusters geselecteerd om zich in te verdiepen. Deze waren Muidepoort, waar door de dichte bebouwing er genoodzaakt is met kleine installaties te werken per 2 à 4 woningen, Meulestede-noord, waar er door de heraanleg van een groot aantal sociale woningen de kans is één groot warmtenet te plaatsen waar ook de bestaande woningen op kunnen aansluiten, en de cluster rond het hefboomproject van Standaard Muide (dat vooral mikt op private woningen en een bescheiden aandeel sociale woningen). Dit geldt niet alleen voor de technische

oplossingen, maar ook voor de manier waarop bewoners worden benaderd en betrokken. De dynamiek verschilt immers sterk naargelang de schaal van het systeem: een kleinschalige oplossing voor enkele woningen vraagt een andere benadering dan een grootschalig warmtenet voor een volledige straat. Daarom is het essentieel om per cluster de specifieke drempels in kaart te brengen, zowel op technisch, organisatorisch als sociaal vlak, en deze af te stemmen op de gekozen aanpak. De social mapping die is gebeurd, samen met de wijkregisseur en het buurtwerk, was een belangrijke stap. We zijn vanuit het Living Lab voornamelijk vertrokken vanuit hoe we het op technisch vlak kunnen realiseren en te weinig vertrokken vanuit de leefwereld van bewoners.

Wijkaanpak

Is een wijk de meest voor de hand liggende schaal om betrokkenheid van buurt en bewoners te realiseren? Bij de start van het Living Lab gingen we uit van volgende hypothese: voor de ontwikkeling en implementatie van decentrale, duurzame energie- en verwarmingssysteemoplossingen op wijkschaal is een integrale en sectoroverschrijdende aanpak nodig, met oplossingen die samen de technische, economische en sociale uitdagingen dekken die verband houden met de energietransitie en die zijn ingebed in een algehele stedelijke (her)ontwikkeling. Deze systemische, collectieve en wijkgerichte aanpak vergroot de betrokkenheid, het eigenaarschap en de acceptatie van bewoners en diverse wijkactoren. Zoals hierboven vermeld, vereist de technische uitwerking voor de creatie van een warmtenet een gedifferentieerde oplossing (projectniveau). Elke type cluster heeft nood aan een specifieke oplossing en dito aanpak. Het concrete aanbod dat we nodig hebben om kwetsbare bewoners mee te nemen zal dan ook per type cluster verschillen.

Wat dient opgebouwd te worden op wijkschaal, is de creatie van draagvlak en sense of urgency, cfr. het 'Honderd Huizen project' van de Brugse Poort. Mensen over de hele wijk kunnen betrokken worden op een probleem zoals de klimaattransitie, mits er ook sense of urgency is.

Wijkbetrokkenheid zet je op in functie van een te behalen resultaat, in dit geval met de gehele wijk fossielvrij worden. Wanneer de oplossingen niet op wijkniveau maar op projectniveau (hefboomprojecten) uitgewerkt zijn, is het ook minder relevant om op wijkniveau wijkbetrokkenheid op te bouwen.

3. Stadsniveau

Opzet:

Bij de aanloop van het project zijn er geen plannen gemaakt om op niveau van de stad aan grotere bewonersbetrokkenheid te werken. Dit was eigen aan het karakter van het Living Lab, omdat – zoals de naam ‘Living Lab Muide Meulestede Fossielvrij’ zegt - de volledige focus op het wijkniveau lag. Het opzet was om in deze wijk te leren en dan ‘learned lessons’ uit te rollen in andere wijken.

Wat en hoe:

Gedurende heel het Living Lab zijn er dus geen stappen gezet op stadsniveau rond het thema ‘participatie’.

Inzichten:

Het stadsbeleid is onontbeerlijk om de energietransitie waar te maken. Energietransitie is verbonden met het woonbeleid en moet er onlosmakelijk deel van uitmaken. Door de koppeling tussen de Energiecentrale en werking rond woonkwaliteit in de creatie van een ‘Renovatiecentrale’, heeft de Stad Gent alvast zijn ambitie hieromtrent kenbaar gemaakt. Of de instrumenten die deze centrale in portefeuille heeft afdoende zijn om tot een inclusieve energietransitie te komen valt naar aanleiding van dit Living Lab niet te beoordelen. Wel vermoeden we, dat naast individuele ondersteuning - waar momenteel sterk op ingezet wordt - de collectieve aanpak aanvullend en versterkend kan werken tav mensen in maatschappelijk kwetsbare situatie.

‘Gebruik de energietransitie als een hefboom tegen energiearmoede. Zorg er als overheid voor dat éérs kwetsbare gezinnen onafhankelijk worden van fossiele brandstoffen.’⁴

Het was onze overtuiging dat een stedelijk beleid het wijkniveau voornamelijk beschouwd als het niveau waarop geëxperimenteerd kan worden om zo tot een verfijnder programma en maatregelen te komen die de energietransitie zullen versterken. Hoe dan ook is het daarbij van belang dat ze zich ten volle engageert om te blijven experimenteren met alle aangereikte kapstukken zoals hierboven beschreven. Zonder die inspanning is de ambitie van een inclusieve en sociaal rechtvaardige energietransitie niet haalbaar.

Tenslotte...

Living Lab Muide-Meulestede kan bogen op een reële en aangename aanpak van co-creatie en co-öperatie tussen haar partners en stakeholders! Ondanks de verschillen in hoedanigheden, had elke partner dezelfde doelen voor ogen en werd er op open en transparante manier gezamenlijk naar gestreefd.

Toch heeft het proces van het Living Lab tijdens de duur van het proces verschillende spanningsvelden blootgelegd. Weinig vernieuwend om te wijzen op de spanning tussen markt, overheid, middenveld en gemeenschap. Een algemene beleidsintentie zoals 'fossilvrije wijk' wekt spanning op wanneer er te veel drempels ervaren worden door bewoners om daar effectief deel van te kunnen uitmaken. Een marktgedreven denken dat gebaseerd is op een sluitend businessmodel, stuit op de beperking van een inclusieve en sociaal rechtvaardige klimaattransitie. Specifieke maatregelen en instrumenten zullen ontworpen, gefinancierd en toegepast moeten worden om mensen in maatschappelijk kwetsbare posities te helpen om 'mee' te zijn met het verhaal van de transitie. Ook zij kijken uit naar een manier waarop zij zich in deze evolutie echt betrokken kunnen voelen. De haalbaarheid van verschillende hefboomprojecten bleek, onder andere door een volatiele en steeds veranderende markt, alleszins moeilijker dan verwacht. Ze reikten niet direct een helpende hand.

We zijn ervan overtuigd dat enkel met voorfinanciering en energieadvies we de energietransitie in 2050 niet zullen volmaken. Zonder ruime investeringen, in private en sociale huurmarkten en vele flankerende maatregelen (zoals huurprijsregulering) zal het niet lukken. Zonder de mensen in maatschappelijk kwetsbare positie beter te begrijpen en in te spelen op hun noden, dreigt het een slag in het water te worden.

Met het Living Lab hadden we een fijne groep idealistische en gedreven partners, vol goede ideeën. Er werd veel uitgeprobeerd. Pijnpunten kwamen aan de oppervlakte. Voldoende om er nu niet mee op te houden. Een omgeving creëren waarin die weggewerkt kunnen worden, zodat Muide-Meulestede alsnog verder kan experimenteren met die sociaal rechtvaardige klimaattransitie is een blijvende uitdaging. Niets ergers dan nu op te geven. Maatschappelijk kwetsbare groepen verdienen beter.